

Restauració del pendó de l'església de Sant Miquel de Conques

El juny de 2005, després de la seva restauració, l'ESCRBCC va retornar a l'església de Sant Miquel de Conques (Pallars Jussà) un pendó pintat al tremp sobre tela per les dues bandes, probablement dels segles XVII-XVIII, amb la representació de la figura d'un bisbe santificat en una cara i en l'altra sant Miquel Arcàngel. En el primer article es fa una aproximació al context històric i a l'adscripció tipològica de la peça, així com a la iconografia de les seves composicions, en el segon es detallen els resultats de les anàlisis i proves científiques realitzades, i en el tercer es descriu l'estat de conservació en el qual es va trobar l'obra i el procés de restauració dut a terme.

Estudi històric del pendó de l'església de Sant Miquel de Conques

En el següent article es pretén oferir una aproximació a la tipologia singular dels pendons. Així mateix, es descriu la iconografia de les figures representades a ambdues cares de l'obra, a partir de la qual, i junt amb l'anàlisi dels pigments trobats, s'ha acotat la cronologia de realització de l'obra.

Ana Guillén Pascual. Llicenciada en Història de l'Art per la Universitat de València i estudiant de Conservació i Restauració de Pintura de l'ESCRBCC. anaguillenpascual@gmail.com

Neus Casal Bosch. Llicenciada en Història de l'Art per la Universitat de Barcelona i estudiant de Conservació i Restauració de Pintura de l'ESCRBCC. snowscb@hotmail.com

INTRODUCCIÓ

El setembre de 2005 es va rebre al taller de segon de Conservació i Restauració de Pintura de l'ESCRBCC un pendó provinent de l'església parroquial de Sant Miquel de Conques, que es va restaurar durant el curs 2005-2006. Es tracta d'un tremp sobre tela pintat per les dues cares,¹ probablement dels segles XVII-XVIII; a la cara A hi ha representada la figura d'un bisbe santificat i a la cara B la figura de sant Miquel Arcàngel matant un dimoni. Malgrat que a nivell artístic la pintura no és de gran qualitat, les seves singulars característiques i la seva excepcionalitat com a objecte artístic el converteixen en motiu d'estudi i investigació.

CONTEXT HISTÒRIC

Conques és una vila del municipi d'Isona i Conca Dellà, a la comarca del Pallars Jussà. El poble, agregat a Isona des de 1970, està situat al peu del mont de Conques i a la dreta del riu Gavet, anomenat també "riu de Conques". En aquesta vila es conserven encara les runes d'un antic castell, al peu del qual hi ha situada l'església parroquial de Sant Miquel.

L'església, pertanyent a la diòcesi de la Seu d'Urgell, està edificada sobre la primitiva romànica i està dedicada a l'advocació de

sant Miquel, a qui es consagra l'altar principal; per tant, no és casual la iconografia de la cara B del pendó (sant Miquel Arcàngel matant el dimoni).

Fins a la darrereria del segle XVI l'església de Sant Miquel va estar subordinada a l'església parroquial de Sant Sadurní, també a Conques, però entre 1582 i 1592 es va produir un trasllat de la categoria parroquial en benefici de la de Sant Miquel. L'església actual consta de dues parts d'èpoques diferents. Una més antiga, d'estil romànic tardà de finals del segle XII. Es tracta de la nau central encapçalada a llevant per un absis semicircular, on encara es poden observar algunes restes de pintures murals que representen el retrat funerari d'un clergue. I una més moderna, de finals del segle XVII i principis del segle XVIII, a la qual pertanyen les dues

1. L'església parroquial de Sant Miquel de Conques (Fotografia: Lúdia Balust).

¹ Per poder identificar les dues cares, considerant que no és apropiat parlar d'anvers i revers, es parlarà de la cara A i de la cara B.

2. Cara A del pendó de l'església de Sant Miquel de Conques: la iconografia mostra la figura d'un bisbe santificat (Fotografia: Lúdia Balust).

capelles laterals situades en forma de creuer: la capella del Roser i la capella del Sant Crist, que destaca per la seva complexa iconografia pictòrica. Dissortadament, aquesta última capella va ser molt malmesa en els esdeveniments de la guerra civil de 1936-39.² Als tres altars principals (el major dedicat a sant Miquel, el del Roser i el del Sant Crist) hi havia retaules d'estil barroc. Dels dos primers no disposem de cap imatge gràfica però coneixem que ambdós eren de caràcter escultòric. De l'altar del Sant Crist, en canvi, es conserva una imatge, encara que parcial i molt dolenta. És en aquest mateix altar on Joan Torruella Boix creu que hauria d'ubicar-se la pintura barroca pertanyent a l'escola sevillana de *Les dues Trinitats* (segles XVII-XVIII), restaurada també a l'ESCRBCC.³

Pel que fa a l'obra en estudi no s'han trobat referències documentals sobre el seu origen i es desconeix quina seria la seva primera ubicació. Només sabem que es va trobar de manera accidental, arrugada a dins del calaix d'un armari de la sagristia principal de l'església.

ADSCRIPCIÓ TIPOLÒGICA

Els pendons o estendards religiosos no han estat objecte d'atenció freqüent per part dels historiadors. Per aquest motiu no hi ha estudis sistematitzats sobre aquest tipus d'objectes i la poca informació bibliogràfica sobre les seves característiques formals, la seva història i les seves funcions es troba dispersa.

Victoria Santiago Godos⁴ afirma que a Espanya ha existit un abundant nombre de pendons perquè fins i tot els recintes religiosos més modestos en tenien des d'antic. Aquests no sempre estaven policromats, també n'hi havia de brodats o amb combinació de diversos teixits i textures.

L'origen etimològic de la paraula "pendó" es troba en el terme llatí *penno*. Inicialment aquesta paraula s'utilitzava per designar la banderola de llança medieval, més endavant s'emprà com a sinònim d'estendard i actualment s'usa per designar les insígnies d'organismes civils i eclesiàstics.

Consisteix en un tros de tela rectangular, generalment acabat en una o dues puntes en la part inferior. La part superior penja d'un pal travesser fix, formant creu amb una asta vertical; sovint també van fixats a una vareta inferior que els proporciona rigidesa. Normalment tenen cordons, orles, llaços i puntes, i al damunt porten una creu o emblema.

Dedicats a representar algunes advocacions sàcres importants, són la insígnia religiosa (encara que també poden ser de tipus militar, a manera de banderes o estendards) que tenen les esglésies i confraries com a motiu distintiu de la parròquia per guiar les processons, o quan diverses parròquies o associacions es reuneixen en una mateixa església en actes solemnes, festivitats o commemoracions religioses.

Després de la celebració se solien dipositar en algun racó de l'església, i no sempre es feia en les millors condicions de conservació. Això, sumat a la seva pròpia funció que els sotmetia a constants moviments i a la intempèrie, o bé la pèrdua de la seva funció original, amb el consegüent abandó, ha provocat que molts d'aquests pendons no hagin sobreviscut o que s'hagin deteriorat en gran mesura. Aquest és el cas del de l'església de Sant Miquel de Conques.

L'origen dels pendons en el culte no es coneix amb exactitud. Guillem Durand (bisbe de Mende), a *Rational des divins offices*, explica que l'Església pren de l'emperador Constantí el costum de portar-ne al capdavant de les processons.⁵ En efecte, per les descripcions d'antiguitats històriques, sabem que la bandera de Constantí era molt similar al que entenem com a pendó. El primer pendó o bandera beneïda per un papa és el que Gregori III envia a mitjan segle VIII al rei dels merovingis; en aquest hi havia les claus de sant Pere, i des d'aleshores el pendó és beneït per l'Església i apreciat com un objecte de culte.

S'han donat diverses explicacions sobre el seu simbolisme en el culte religiós, però sembla que preval aquella que considera l'analogia entre la vida del cristià a la terra i la del soldat en el

² Joan ALBERT ADELL, M. Lluïsa CASES LOSCOS, *Catalunya romànica, XV. El Pallars*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 401-402.

³ Joan TORRUELLA BOIX, "Les Dues Trinitats", *Unicum* (Barcelona), 5 (2006), p. 30.

⁴ Victoria SANTIAGO GODOS, "Un estandarte pintado bifaz barroco: una alternativa a actuaciones convencionales", *Libro de Actas del XIV Congreso de Conservación y Restauración de Bienes Culturales*, Valladolid, 2002, p. 441.

⁵ Informació extreta de l'*Enciclopedia Universal Ilustrada, XLIII*, Madrid: Espasa-Calpe, 1991, p. 247.

3. Imatges de sant Ermengol i sant Ot; sarges procedents de la catedral d'Urgell. Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona).

camp de batalla, analogia sovint recordada per la *Sagrada Escriptura*.

Pel que fa a les prescripcions de l'Església referents als pendons, destaquen dos aspectes. D'una banda, a la benedicció s'exigeix que els pendons tinguin algun senyal religiós, que no portin cap símbol digne de censura i que pertanyin a alguna associació aprovada per l'autoritat eclesiàstica i dependent de la seva jurisdicció. D'altra banda, pel que fa a l'exposició pública en esglésies o santuaris consagrats al culte, s'exigeix que pertanyi a una congregació o confraria subjecta a les prescripcions canòniques i que estigui benèfit per l'Església.⁶

DESCRIPCIÓ I ESTUDI ICONOGRÀFIC

L'organització compositiva del pendó de l'església de Sant Miquel és senzilla i es repeteix el mateix esquema en les dues cares. Les figures, situades al centre de la composició, es presenten frontalment i emmarcades per dues bandes laterals verticals de color blau. En el tractament dels fons de les dues pintures es repeteix el mateix model: és de tons verdosos (marronosos als laterals) i tot i ser força sobri, està decorat a base de línies blavoses i ondulants que conformen volutes entrelaçades, a manera de motius vegetals.

Tant a la cara A com a la cara B de l'obra, les figures es conformen a base de tints planes, sense gradacions tonals, i estan delimitades per una línia gruixuda de color negre, fet que proporciona cert aire romanitzant a les composicions.

La gamma de colors és força neutra i freda, a base de tons verds, blaus, blancs i marrons; a la cara B hi predomina una gamma cromàtica més càlida, a causa de la presència del color vermell intens de la capa de l'Arcàngel i el marró ataronjat del dimoni.

El bisbe (no identificat) es presenta santificat amb l'aurèola i vestit amb la indumentària episcopal: porta una túnica blava, amb una línia vertical blanca al mig que delimita l'eix vertical central de la composició. Al damunt de la túnica porta una capa pluvial d'un color marronós ataronjat, lligada al voltant del coll. La vestimenta tradicional dels bisbes era la casulla, però a finals del gòtic es començà a substituir per la capa pluvial, com en aquest cas.

El gest del bisbe és força rígid, però destaca la línia compositiva en diagonal marcada per la posició dels dos braços, anàloga a la posició dels braços del sant Miquel Arcàngel de la cara B.

Es representa amb un bàcul episcopal a la mà esquerra. La mà dreta l'alça en actitud de benedicció amb tres dits aixecats, simbolitzant la Trinitat, i dos dits recollits en símbol de la dualitat divina (Déu i home al mateix temps).

El bàcul episcopal té el seu origen en el bastó pastoral, i és el símbol dels bisbes, arquebisbes i abats com a pastors de l'Església. És símbol del poder diví, de la fe, de la pietat, de la fermesa i de la correcció dels vicis, i en sentit figurat també simbolitza l'ànim i el consol. Els bàculs solen tenir tres parts amb especial significació simbòlica: la part superior, acabada en forma corba, fa referència a la sol·licitud pastoral que allunya del mal i orienta cap al bé; la part central serveix de suport, i indica que el bisbe o abat ha de dirigir als seus súbdits; la part inferior, acabada en forma d'agulló (*stimulus*), indica l'interès i la cura pastoral que sap estimular i corregir.⁷

Aquest també porta la mitra, el capell litúrgic de papes, cardenals, bisbes i arquebisbes, i en certs casos també d'abats i que és

⁶ Decret de la *Sagrada Congregació del Sant Ofici*, publicat el 3 de setembre del 1887. En aquest decret s'estableix una doctrina general que serà repetida en altres decrets posteriors del Sant Ofici. *Enciclopedia Universal Ilustrada*, XLIII..., p. 247-248.

⁷ José Antonio PÉREZ RIOJA, *Diccionario de Símbolos y Mitos*, Madrid: Tecnos, 1997, p. 90.

símbol d'autoritat. De la part posterior pengen dues cintes, que anomenades "ínfula", simbolitzen l'esperit i la lletra dels testaments. En l'oració que es recita en posar-se la mitra, es recorda l'elm de la salvació, un simbolisme d'època medieval.

La vestimenta, en ocasions, pot servir per identificar un personatge retratat i fins i tot per datar una obra. En aquest cas, la representació és tan simple i arquetípica que no sembla donar cap informació al respecte. En aquest sentit, tampoc s'han trobat dades documentals fiables, però es contempla la possibilitat que es tracti d'algun dels bisbes santificats a la diòcesi de la Seu d'Urgell, a la qual pertany l'església de Conques.

Seguint aquesta línia hipotètica, podria tractar-se de sant Just (bisbe de 527 a 546), de sant Ermengol (bisbe de 1010 a 1035) o bé de sant Ot (bisbe de 1095 a 1125). Sant Just va ser el primer bisbe de la Seu d'Urgell, mentre que sant Ermengol i sant Ot són bisbes contemporanis a la fundació de l'església de Sant Miquel de Conques. La hipòtesi es decantaria cap a aquests dos últims, ja que fins a l'actualitat han estat els més venerats com a bisbes, sants i patrons de la diòcesi de la Seu d'Urgell. En aquest sentit, cal tenir en compte que la construcció de la catedral d'aquesta ciutat (consagrada l'any 1040) s'inicià durant el bisbat de sant Ermengol i que, uns cinquanta anys més tard, sant Ot la reconstruí gairebé totalment.

Així, la importància d'aquests dos bisbes és tal que tots dos han estat molt representats en la iconografia de la zona al llarg de la història. Els podem veure en nombrosos objectes i decoracions artístiques religioses: pintures, vidrieres, reliquiars, goigs d'exaltació poètica a la Verge o als sants, etc. Pel que fa als seus atributs personals, així com a sant Ot⁸ no se li coneix cap tipus d'atribut, a sant Ermengol⁹ se l'ha representat en alguns casos formant escena amb el pont del riu Segre a mig construir al fons del paisatge, o bé caient del pont, episodi succeït quan ajudava a la seva construcció.

A banda dels atributs propis dels bisbes, la manca d'altres trets personals dificulta la identificació exacta del bisbe representat a la cara A del pendó. No podem afirmar amb seguretat que es tracti d'algun d'aquests dos bisbes de la Seu d'Urgell, o en el cas que es tracti d'un d'ells, a quin dels dos es refereix. Aquesta confusió entre l'un i l'altre es produeix, fins i tot, en la descripció del propi Museu Diocesà de la Seu d'Urgell, referent a la figura episcopal representada en el rosetó gòtic de la catedral.¹⁰

En el cas del bisbe representat al pendó, l'únic indicatiu que ens pot ajudar a decantar-nos per un dels dos és la representació de sant Ot i sant Ermengol a unes sarges de la catedral d'aquella diòcesi conservades al Museu Nacional d'Art de Catalunya; el primer apareix amb el bàcul i un llibre, mentre que el segon ho fa amb el bàcul en una mà i l'actitud de beneir en l'altra, exactament

igual que la figura del pendó, raó per la qual podem pensar que aquesta podria representar a sant Ermengol.

La cara B del pendó mostra una pintura compositivament més complexa que la de la cara A. No presenta només la figura de sant Miquel, sinó l'escena en què l'Arcàngel mata el dimoni. Tot i que la figura es presenta frontalment, la posició dels braços descriu una línia diagonal que dona cert dinamisme a l'estaticisme general de la composició. A cada mà hi porta un dels seus atributs: a la mà esquerra la balança i a la mà dreta la llança en forma de creu.

Sant Miquel Arcàngel és considerat el príncep dels àngels. Els àngels són essencialment els missatgers de Déu, els instruments de la voluntat divina, els mitjancers entre l'home i el Déu etern i inaccessible.

La concepció dels àngels com a servidors de Déu té orígens orientals, però la seva representació artística es deu a l'art grecoromà; tot sembla indicar que els àngels alats de l'art cristià són imitacions masculines de les *Niké* gregues (victòries alades) i dels genis alats grecoromans. Aquesta filiació iconogràfica s'evidencia als relleus dels sarcòfags paleocristians, on els àngels es presenten amb la mateixa actitud que les victòries alades.

La innovació iconogràfica dels àngels amb ales (atribut que convé particularment als missatgers divins com a emblemes del vol) prové del judaisme tardà, ja que l'*Antic Testament* no les menciona. Louis Réau estableix el mosaic de l'absis de Santa Prudència (segle IV) com la primera representació iconogràfica d'un àngel alat.¹¹

4. Detall de la imatge del bisbe, on es poden observar les línies del dibuix preparatori a la mitra (Fotografia: Lúdia Balust).

⁸ Juan FERRANDO ROIG, *Iconografía de los Santos*, Barcelona: Omega, 1950, p. 212.

⁹ Juan FERRANDO ROIG, *Iconografía...*, p. 96.

¹⁰ <http://www.museudiocesaurgell.org/romano/c/catinterior.htm>

¹¹ Louis RÉAU, *Iconografía del arte cristiano. Iconografía de la Biblia. Antiguo Testamento*, Barcelona: Ediciones Serbal, 1996, vol. I, p. 59.

5. Cara B del pendó de l'església de Sant Miquel de Conques: la iconografia mostra la figura de sant Miquel Arcàngel matant el dimoni (Fotografia: Lídia Balust).

Entre les diverses tipologies d'àngels hi ha els àngels cortesans, els guerrers i els justiciers, que conformen la cort, la milícia i el tribunal celestials.

Dionís l'Aeropagita, a *De la jerarquia celeste*, estableix nou jerarquies angèliques (acceptades des d'aleshores per teòlegs i artistes) que, agrupades, formen tres ordes: el primer orde inclou els Serafins, els Querubins i els Trons; el segon les Dominacions, les Virtuts i les Potestats; el tercer els Principats, els Arcàngels i els Àngels.¹²

Els arcàngels formen una classe a part dins de la jerarquia celeste; són els encarregats de lluitar contra els dimonis i són els únics que tenen nom propi (no són anònims); per això són els més importants des del punt de vista iconogràfic. Els teòlegs contenen generalment set Arcàngels: els tres principals són sant Miquel, sant Gabriel (coneguts pel *Llibre de Daniel*) i sant Rafael (conegut pel *Llibre de Tobies*). Tot els seus noms són teofòrics: acaben en *-el*, que significa "Déu".

Sant Miquel és l'Arcàngel més popular i el que té una personalitat més definida. És el victoriós cap de la milícia celeste (*princeps militiae angelorum*), que lluita contra els enemics de Déu i els àngels rebels, i els precipita a l'infern. Per influència copta i hel·lenística sant Miquel s'identifica, sobretot a Occident, amb "qui acompanya les ànimes" (*psykko-pompos*) i amb "qui pesa les ànimes" (*psicostasis*); és el conductor dels morts, les ànimes dels quals pesarà amb una balança el dia del *Judici Final*. L'*Antic Testament* el presenta com a defensor del poble i a l'*Apocalipsi* salva la dona que acaba de parir (símbol de la Verge i de l'Església), lluitant amb els seus àngels contra el drac de set caps, antiga serp, encarnació del dimoni i de Satanàs.

Un dels temes més freqüents en les representacions en l'art cristià és aquesta lluita contra el dimoni o el drac, i precisament aquesta escena és la que es representa a la cara B del pendó que ens ocupa. Efectivament, la imatge presenta sant Miquel alat, vestit amb armadura militar romana, amb una capa de color vermell intens i amb botes.

En el romànic i primer període gòtic, sant Miquel vesteix túnica llarga i cenyida a la cintura, o bé dalmàtica. Durant el segle XIV es comença a representar com a guerrer, amb armadura de l'època, com sant Jordi, del qual només es distingeix per les ales. Des del renaixement es prefereix la indumentària de general romà.¹³

En aquesta obra sant Miquel és representat matant el dimoni amb la seva llança, en una lluita entre l'Arcàngel i el dimoni.

6. Estampa setcentista de sant Miquel (Joan AMADES, *Costumari català. El curs de l'any: tardor*, Barcelona: Salvat, 1956, p. 214).

¹² Louis RÉAU, *Iconografía...*, p. 62.

¹³ Juan FERRANDO ROIG, *Iconografía...*, p. 200.

Aquesta lluita, a diferència de la imatge del pendó, no s'acostuma a presentar com un duel entre sant Miquel i Satanàs, sinó que aquests solen estar envoltats dels seus àngels, que prenen part en el combat. Així mateix, hi sol haver dues versions del tema: algunes representacions mostren sant Miquel lluitant a peu (com és el cas del pendó), mentre que d'altres presenten l'Arcàngel lluitant a cavall.

La llança, que en aquest cas té forma de creu, està clavada al cos del dimoni, situat a sota dels peus de sant Miquel, en un gest agonitzant. Destaca el detall de la sang, d'un vermell intens, al pit, en el punt on sant Miquel li clava la llança, i la cua entortolligada i de color negre, que d'entrada es pot confondre amb la sanefa del fons.

De la figura del dimoni, però, només es conserva una part, ja que l'altra s'ha perdut a causa de la falta de suport de la part inferior de la tela. A més, tots aquests detalls iconogràfics només han estat clarament perceptibles un cop realitzada la neteja. Inicialment la figura del dimoni estava tan ocultada per la brutícia que es feia difícil d'identificar i s'havia confós amb un drac.

El culte a sant Miquel substitueix el culte de certes divinitats paganes com el déu egipci Anubis o les figures mitològiques de Mercuri-Hermes. El culte a l'Arcàngel s'inicia a l'Orient hel·lenitzat (on se li consagren els primers santuaris) i es difon a l'edat mitjana per tot Occident a partir, sobretot, de les aparicions que se li atribueixen al Mont Gargano (antiga Magna Grècia, finals del segle v), sobre la tomba d'Adrià al Castello Sant'Angelo (Roma, 950) i al Mont Saint-Michel (Normandia, 709).¹⁴

Destaca el fet que els santuaris dedicats a sant Miquel, almenys a l'edat mitjana, estan situats en llocs elevats i que les capelles dedicades a ell són capelles altes, on sovint la imatge de l'Arcàngel corona els campanars; per això es parla del "culte aeri" de sant Miquel. També destaca la seva presència als cementiris, atesa la seva funció de guardià i pesador de les ànimes dels difunts.

A partir dels segles X i XI el culte a sant Miquel arrela a Catalunya, a les Balears i al País Valencià, prenent un fort impuls en la litúrgia. A Catalunya se li dedicaren moltes capelles i altars als castells, ermites, esglésies i parròquies, com és el cas de l'església de Sant Miquel de Conques.

La iconografia dels primers segles representa a sant Miquel com a nunci o guardià del Paradís, amb túnica blanca, espasa o llança i escut, com a acompanyant i pesador de les ànimes. Més endavant es representa vestit de soldat i completament armat. Els guerrers medievals el veneraven perquè el consideraven el cabdill de les forces celestials i de les corts d'àngels que lluiten contra el dimoni.

Al segle XVII el culte a sant Miquel adquireix un nou impuls i un nou caràcter a causa de la influència de la contrareforma catòlica; pels jesuïtes, el cap de la milícia divina, que triomfa contra Lluçifer i els àngels rebels, simbolitza el triomf de l'Església Catòlica contra el "dimoni" de l'heretgia protestant de Luter.¹⁵

Sant Miquel és patró de nombroses corporacions, i aquest patronatge sempre deriva dels seus principals atributs: la balança del Judici Final, l'espasa i l'armadura. Així, trobem que el prenen com a patró els oficis que utilitzen la balança (balancers, adroguers, especiers, pastissers, pesadors de gra...) i els oficis relacionats amb les armes i les armadures (armers, esgrimidors, courers i dauradors, ja que la seva armadura és daurada).¹⁶

AUTORIA I CRONOLOGIA

Tenint en compte l'exposat fins ara, és probable que el pendó de l'església de Sant Miquel de Conques pertanyés a algun d'aquests gremis o confraries de Conques o poblacions adjacents que estiguessin sota l'advocació de sant Miquel, o bé propietat de l'església, opció més probable, atesa l'advocació parroquial a sant Miquel i el previsible reduït nombre de gremis i confraries en aquesta zona rural.

Des del punt de vista artístic, les pintures no són de gran qualitat i les figures no estan molt ben aconseguides. En aquest sentit, cal destacar els dibuixos preparatoris, visibles mitjançant reflectografia d'infraroig. Aquests mostren una major qualitat en el traç del dibuix preliminar que la pròpia pintura, i això ens fa plantejar la hipòtesi que no haguessin estat fets per la mateixa mà. Possiblement l'obra es realitzés en un taller o escola; el dibuix hauria estat realitzat pel mestre i la pintura per un deixeble, cosa més que probable atesa l'organització dels tallers de l'època. Es desconeix l'autor de la pintura, però pels recursos que devia tenir l'església parroquial de Conques,ensem que segurament es tractaria d'un pintor local.

7. Detall del rostre de Lluçifer
(Fotografia: Lídia Balust).

¹⁴ Louis RÉAU, *Iconografía...*, p. 68-70.

¹⁵ Louis RÉAU, *Iconografía...*, p. 70.

¹⁶ Joan AMADES, *Costumari català. El curs de l'any: tardor*, Barcelona: Salvat, 1956, p. 214-248.

8. Victòria de sant Miquel sobre Llucifer, imatge del retaule de triple advocació dedicat a santa Anna, sant Miquel i sant Sebastià, pintat per un membre del taller de Lluís Borrassà, i actualment fragmentat i dispers en diverses col·leccions privades.

Pel que fa a la cronologia, no podem datar l'obra de forma precisa. No obstant això, hi ha dues dades que ens poden ajudar a acotar els anys del període de realització del pendó. En primer lloc, el fet que la vestimenta militar romana de sant Miquel es comenci a utilitzar a partir del període renaixentista, ens permet establir com a data *post quam* el segle XVI. En segon lloc, l'anàlisi química dels pigments que constitueixen la capa pictòrica ha posat de relleu la presència d'orpiment, blanc de plom i cinabri natural. Tots ells van ser utilitzats des de l'antiguitat fins a finals del segle XIX, període que podem establir com a data *ante quam*. Així doncs, només podem deduir amb seguretat que el pendó de l'església de Sant Miquel es va realitzar entre els segles XVI i XIX. Però, tenint en compte l'estil pictòric de les imatges representades, creiem que ha de ser posterior al segle XVI, i en funció de l'estat de degradació de la tela de suport, juntament amb els anys que es pressuposa d'ús litúrgic, creiem que ha de ser anterior al segle XIX, i per tant, finalment conclouem que probablement es tracti d'una peça elaborada entre els segles XVII i XVIII.

Restauración del pendón de la iglesia de San Miguel de Conques

En julio de 2005, después de su restauración, la ESCRBCB retornó a la iglesia de San Miguel de Conques (Pallars Jussà) un pendón pintado al temple sobre tela por las dos caras, datado entre los siglos XVII-XVIII, en el que se representa la figura de un obispo santificado en una cara y en la otra san Miguel Arcángel. En el primer artículo se hace una aproximación al contexto histórico y a la adscripción tipológica de la pieza, así como a la iconografía de sus composiciones, en el segundo se detallan los resultados de los análisis y las pruebas científicas realizadas, y en el tercero se describe el estado de conservación en el que se encontró la obra y el proceso de restauración llevado a cabo.

Estudio histórico del pendón de la iglesia de San Miguel de Conques

En el siguiente artículo se pretende ofrecer una aproximación a la tipología singular de los pendones. Así mismo, se describe la iconografía de las figuras representadas en ambas caras de la obra, a partir de la cual, y junto al análisis de los pigmentos encontrados, se ha acotado la cronología de realización de la obra.

Ana Guillén Pascual. Licenciada en Historia del Arte por la Universidad de Valencia y estudiante de Conservación y Restauración de Pintura de la ESCRBCB. anaguillenpascual@gmail.com

Neus Casal Bosch. Licenciada en Historia del Arte por la Universidad de Barcelona y estudiante de Conservación y Restauración de Pintura de la ESCRBCB. snowscb@hotmail.com

INTRODUCCIÓN

En septiembre de 2005 se recibió en el taller de segundo de Conservación y Restauración de Pintura de la ESCRBCB un pendón proveniente de la iglesia parroquial de San Miguel de Conques, que fue restaurado durante el curso 2005-2006. Se trata de un temple sobre tela pintado por las dos caras,¹ posiblemente entre los siglos XVII-XVIII; en la cara A se representa la figura de un obispo santificado y en la cara B la figura de san Miguel Arcángel matando un demonio. A pesar de que a nivel artístico la pintura no es de gran calidad, sus singulares características y su excepcionalidad como objeto artístico, lo convierten en motivo de estudio e investigación.

CONTEXTO HISTÓRICO

Conques es una villa del municipio de Isona y Conca Dellà, en la comarca del Pallars Jussà. El pueblo, agregado a Isona desde 1970, está situado al pie del monte de Conques y a la derecha del río Gavet, llamado también "río de Conques". En esta villa se conservan aún las ruinas de un antiguo castillo, a cuyos pies se sitúa la iglesia parroquial de San Miguel.

La iglesia, perteneciente a la diócesis de la Seo de Urgel está edificada sobre la primitiva románica y está dedicada a la advocación de san Miguel, a quien se consagra el altar principal; por lo tanto, no es casual la iconografía de la cara B del pendón (san Miguel Arcángel matando al demonio).

Hasta finales del siglo XVI la iglesia de San Miguel estuvo subordinada a la iglesia parroquial de San Saturnino, también en Conques, pero entre 1582 y 1592 se produjo un traslado de la categoría parroquial en beneficio de la de San Miguel. La iglesia actual consta de dos partes de épocas diferentes. Una más antigua, de estilo románico tardío de finales del siglo XII. Se trata de la nave central encabezada a levante por un ábside semicircular, en la que aún se pueden observar algunos restos de pinturas murales que representan el